

Արկաղի ԱԿՈՊՈՎ

SUZՔԸ X ԴԱՐՈՒՄ (պատմական ակնարկ)

Պատմական Հայաստանի Մեծ Հայքի թագավորության 15 նահանգներից (աշխարհներ) տասնչորսերորդը՝ Տայքը, զբաղեցնում էր Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսարևմտյան հատվածը: Լեռնային և անտառապատ այս երկիրը հայտնի էր իր անբուխությամբ. Նա քաղաքական աննպաստ պայմաններում հաճախ էր դառնում հայ թագավորների և իշխանների ապաստարանը:¹ Ըստ ՎԱԳ. «Աշխարհացոյցի»՝ Տայքը բաղկացած էր ութ գավառներից՝ Կող, Բերդացփոր, Պարտիզացփոր, Ճակք, Բողխա, Ոքաղե, Ազորդացփոր և Արսյաց փոր:² Տայքի վերաբերյալ հնագույն տեղեկությունները վերաբերում են Ք.ա. XII դարին՝ դեպի Դայանի երկիրը (Տիգրիսի ակունքներից սկսած մինչև Ճորոխ գետի ավազանը ընկած տարածքը) ասորեստանցիների կատարած արշավանքների նկարագրություններում: Ուրարտական արձանագրություններում Տայքը հիշատակվում է Դիաուխի ձևով: Հույն պատմիչ Քսենոփոնն ի թիվս այլ ցեղերի հիշատակում է նաև տաոխներին: Արտաշես Ա-ի օրոք (Ք.ա. 189-մոտ 160թթ.) Տայքն ընդգրկվեց հայկական միասնական թագավորության կազմի մեջ, իսկ մ.թ. IV դ. որպես ժառանգական կալվածք տրվեց Մամիկոնյան նախարարական տոհմին: VIII դ. վերջերին Տայքում Մամիկոնյաններին փոխարինում են Բագրատունիները: Աշոտ Մսակեր Բագրատունին Տայքում կառուցեց Կալմախ ամրոցը և այնտեղ տեղափոխեց իր ընտանիքը:³

Տայքի IX դ. պատմության վերաբերյալ մեզ հասած տեղեկություններ գրեթե չկան: Հայտնի է, որ X դ. առաջին կեսին այնտեղ առաջացել էր կյուրապաղատություն՝ (իշխանություն) վրաց Բագրատունիների Տայքի ճյուղի գլխավորությամբ: Վիրքի հետ կյուրապաղատությունը սահմանակցում էր Բանակ և Օլթի գետերով, հարավից և հարավ-արևելքից սահմանակից էր Կայսիկների ամիրայությանը ու Այրարատի Վանանդ գավառին, իսկ հյուսիս-արևմուտքից՝ Բյուզանդիային: Տայքի կյուրապաղատության առաջացման վերաբերյալ վրաց տարեգիր Սումբատ Դավիթիս-ձեն գրում է հետևյալը. «Աշոտը հաստատվեց այնտեղ (Արտանուջում-Ա.Ա.) և Տերը նրան հաղթանակներ ուղարկեց և դարձրեց նրան Շավշե-Կլարջեթի տիրակալը: Եվ Տեց Տերը և ամրացրեց նրա թագավորությունը հունաց թագավորի կամքով»:⁴ Այստեղ պետք է ուշադրություն դարձնել երկու հանգամանքի վրա՝ ա) Տերը նրան հաղթանակներ ուղարկեց, բ) հունաց թագավորի կամքով: Հայտնի է, որ Տայքում Աշոտն ակտիվորեն պայքարում էր Արևելյան Վրաստանում իշխող արաբների դեմ և նրա օրոք է, որ բարձրանում է Արտանուջը, որը դառնում է նրա նստավայրը: Մի խոսքով, Տայքի կառավարիչը հասնում է նրան, որ բյուզանդական կայսեր կողմից ստացած նոմինալ իշխանությանը նա տալիս է իրական բովանդակություն: «Եվ այնժամ հունաց թագավորն Աշոտին շնորհեց կյուրապաղատի տիտղոս»:⁵

Արդեն X դ. Տայքի հայ բնակչության մեջ սկսել էր գերակշռել քաղկեդոնականությունը: Հայերի հարելը քաղկեդոնականությանն այս տարածաշրջանում լայն աջակցություն էր գտնում ինչպես բյուզանդացիների, այնպես էլ վրացիների շրջանում: Դրան հատկապես նպաստում էր Արտանուջի Բագրատունիների քաղկեդոնականացումը: Ն.Մառը նշում է, որ շնորհիվ հայ քաղկեդոնականների ապագգայնացման գործընթացի՝ Վրաստանը հարստացավ երկու շրջաններով՝ Տայքով և Կղարջքով:⁶ Տայքի հայկական շրջանները մեծամասամբ շարունակում էին պահպանել իրենց հայկական

¹ Թ. Հ ա կ ո թ յ ա ն, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Եր., 1968, էջ 260:

² Ս. Ե թ ե մ յ ա ն, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի», Եր., 1963, էջ 110:

³ Հայ ժողովրդի պատմություն (այսուհետև՝ ՀԺՊ), ՀՄՄՈՒ ԳՍԻ Իրատ., հ. 3, Եր., 1976, էջ 108:

⁴ С у м б а т Д а в и т и с - Д з е, История и повествование о Багратионах, перевод, введение и примечание М. Лордкипанидзе, Тб., 1979, стр. 31.

⁵ Летопись Картли, перевод, введение и примечание Г. Цулая, Тб., 1982, стр. 48.

⁶ Н. М а р р, Аркау, монгольское название христиан связи с вопросом об армянах-халкедонитах, Византийский Временник, XII, СПб., 1905, стр. 6.

անունները, ինչպես օրինակ Իշխանը, Շատրեբողը և այլն:⁷ Մ. Տայքի վրացի հոգևորականությունը շրջապատված էր թեև հավատակից, բայցևայնպես՝ հայ ազգաբնակչությանը: Երկիրը վրացական անվանելը նրանք հիմնավորում էին այն բանով, որ եկեղեցիներում ժամասացությունը տեղի էր ունենում վրաց լեզվով:⁸ Մ. Կործարվեց երկրամասը վերադարձնել հայկական եկեղեցու հովանու ներքո, սակայն Մարմաշենի վանքի վանահայր Սուքենեսը հաջողություն չունեցավ:⁹

Ինչևէ, Մ. հայոց և վրաց թագավորների ու Տայքի կյուրապաղատության միջև հաստատվել էին լավ հարաբերություններ և սերտ համագործակցություն:¹⁰ Տայքը կարևոր նշանակություն է ստանում Բյուզանդիայի և Հարավային Կովկասի երկրների համար ինչպես իր դիրքի, այնպես էլ տեղական բավականաչափ զորեղ իշխանության առկայության շնորհիվ, որն իր հզորության գագաթնակետին հասավ Դավիթ Կյուրապաղատի օրոք (960-ականներ-1000թթ.): Դավիթ Կյուրապաղատը շատ բարձր գնահատականի է արժանացել ինչպես հայ պատմիչների՝ Ասողիկի, Արիստակես Լաստիվերտցու, Մատթեոս Ուռնայեցու, այնպես էլ վրաց տարեգիրների կողմից: Լաստիվերտցին նրան անվանում է հզոր, աշխարհաշեն, առատաձեռն ու աղքատասեր մարդ, իսկպպես խաղաղություն սահմանող,¹¹ Ուռնայեցին՝ Աստծո սուրբ մարդ և աստվածասեր,¹² վրացի տարեգիրը՝ գթասիրտ, խաղաղասեր, անհիշաչար, վանականների հովանավոր, եկեղեցիներ հիմնող, մարդասեր:¹³ Հենց Դավիթ Կյուրապաղատն է, ըստ վրացի տարեգրի, եղել միասնական վրացական թագավորության ստեղծման ջատագովներից մեկը, չնայած վրաց պատմագրության մեջ գոյություն ունի մեկ այլ տեսակետ, համաձայն որի՝ Տայքի դերը միասնական վրացական պետության ստեղծման գործում տարեգիրների մոտ գերազանահատված է:¹⁴

975թ. Վիրքի Էրիսթավ (ազգագուլխ) Իվանե Մարուշիս-ձեն, որին սկսել էին նեղել Կախեթի իշխանները, իր դեսպանին ուղարկում է Դավիթ Կյուրապաղատի մոտ, առաջարկում իր գործով զավ և վերցնել Վիրքը, որպեսզի կամ ինքը տիրի այնտեղ, կամ էլ այն զիջի Բագրատին՝ Տայքի հյուսիսային մասի կառավարիչ Գուրգենի և Արխազաց Գուրգ Բագրավորի դստեր՝ Գուրանդուխտի որդուն:¹⁵ Դա նախադրյալ էր ստեղծում Վրաստանի հետագա միավորման համար, և փաստորեն Տայքի և Վիրքի միավորումը դառնում էր այդ գործընթացի սկզբնական փուլը: Իվանե Մարուշիս-ձեի առաջարկության համաձայն՝ Դավիթը տիրացավ Ուփլիսցիսին՝ Վիրքի կենտրոնին, քանի որ անժառանգ էր, որդեգրեց Բագրատին, այնուհետև իր մոտ կանչեց Վիրքի ազատներին, որոնց պարտադրեց ենթարկվել Բագրատին՝ իբրև «Տառլի, Քարթլիի և Արխազիայի ժառանգորդի»:¹⁶ Այս իրադարձություններն ընկան միասնական վրացական պետության ստեղծման արդի հայեցակարգի հիմքում, որի հեղինակն է Ի.Ջավախիշվիլին:¹⁷

970-ական թթ. վերջին ծանրացավ Բյուզանդական կայսրության վիճակը: Վասիլ (Բարսեղ) Բ-ի (976-1025թթ.) կառավարման սկզբին նրա դեմ հուժկու ապստամբություն բռնկվեց Վարդ Սկլերոսի՝ փոքրասիական ազնվականության հզորագույն ներկայացուցիչներից մեկի զլխավորությամբ: Սկլերոսն իր կողմը թեքեց կայսրության զինված ուժերի մեծ մասը, ինչպես նաև՝ գրեթե ամբողջ Փոքր Ասիան: Ապստամբությու-

⁷ *Н. М а р р*, *Նշվ. աշխ.*, էջ 22:

⁸ *Н. М а р р*, *Георгий Мерчуле, Житие Григория Хандзтийского, СПб., 1911, стр. 123.*

⁹ *Մարտայուխ Ա. Ջավախիձե, Վրաստանի եկեղեցական ժողովները (վրացերեն), Թբ., 2003, էջ 98-108:*

¹⁰ *ՀԺՊ, հ.3, էջ 108:*

¹¹ *Պատմություն Արիստակեսայ Վարդապետի Լաստիվերտցույ, Թիֆլիս, 1912, էջ 3:*

¹² *Մ ա տ թ է ո ս Ու Ռ ն հ ա յ ե ց ի, Ժամանակագրություն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 36:*

¹³ *Летопись Каргли, стр. 57.*

¹⁴ *Գ. Մ ե լ ի թ ի շ վ ի լ ի, Ֆեոդալական Վրաստանի քաղաքական միավորումը և Վրաստանում ֆեոդալական հարաբերությունների զարգացման մի քանի հարցեր (վրացերեն), Թբ., 1973, էջ 12:*

¹⁵ *Летопись Каргли, стр. 57.*

¹⁶ *Քարթլիս ցխովրեթա (վրացերեն), հ. 1, Թբ., 1955, էջ 274:*

¹⁷ *Ի. Ջ ա վ ա խ ի շ վ ի լ ի, Վրաց ազգի պատմություն (վրացերեն), հ. 2, Թբ., 1965, էջ 123-124:*

քում:²⁷ Չնայած միջադեպը կարգավորվեց, սակայն ամենայն հավանականությամբ հենց այդ քայլը պատճառ դարձավ, որ Դավիթը հրաժարվի Բագրատի օգտին կատարած կտակից:

Վասիլ Բ-ին հաջողվեց պարտության մատնել Փոկասին: Դա Դավիթ Կյուրապաղատին դժվարին կացության մեջ գցեց: Դավիթն ստիպված ներումով դիմեց Վասիլ Բ-ին՝ խոստանալով հպատակություն և հնազանդություն: Նա ստիպված էր նաև հրաժարվել ոչ միայն պարզևական հողերից, այլև Տայքը և իր մնացած տիրույթները կտակել Բյուզանդիային: Դրանով կայսրությունը դարձավ Տայքի ժառանգորդը, իսկ Դավիթը՝ Տայքի վերջին կյուրապաղատը:²⁸

997թ.-ի ձմռանը Դավիթը զորք ուղարկեց պաշարելու Խլաթը, սակայն պարտություն կրեց, որից օգտվեցին արաբ ամիրաները և փորձեցին վերադարձնել Մրվանյաններից խլած շրջանները, առաջին հերթին՝ Ապահունիքը: Այս հարձակումը գլխավորած Ատրպատականի ամիրա Մամլանը 998թ.-ին պարտություն կրեց Տայքի, հայոց և վրաց միացյալ ուժերի կողմից:²⁹

Ըստ Ասողիկի, Դավիթ Կյուրապաղատը մահացել է հայոց 449թ. Չատկին՝ 1000թ.-ի մարտի 31-ին: Ըստ Լաստիվերտցու և Ուռհայեցու, վրաց Իվարիոն արքեպիսկոպոսը,³⁰ մահաբույն խառնելով պատարագի հաղորդությանը, խմեցրեց Դավիթ Կյուրապաղատին ու խեղդամահ արեց նրան Ավագ հինգշաբթի օրը:³¹ Մենք ևս հակված ենք կարծելու, որ Դավիթ Կյուրապաղատը մահացել է 1000թ.-ի մարտի 28-ին: Իվարիոն արքեպիսկոպոսն իր հերթին պատժվեց Վասիլ Բ-ի կողմից. «Վասնզի հայր անուն էր Դավիթ կիրապաղատ թագաւորին Վասիլին. և վասն այնորիկ կորոյս գնոսա»:³²

Դավիթ Կյուրապաղատի մահից հետո Վասիլ Բ-ն շտապ եկավ Հայաստան, շրջագայեց նոր տիրույթներով՝ այցելելով Հարթ, Ապահունիք, ապա՝ Տայք, տիրացավ բազմաթիվ գավառների, բերդերի և քաղաքների: Եկեղյաց գավառում նրան դիմավորեցին Տայքի ազատները, ներկայացան նաև Բագրատ Գ-ն և նրա հայր Գուրգենը, որոնք մեծարվեցին կյուրապաղատ և մագիստրոս տիտղոսներով: Տայքի մի մասը որպես հողային պարզև ցլյանս տրվեց Բագրատ Գ-ին: Տայքում Վասիլը նոր վարչական համակարգ ստեղծեց, տեղերում նշանակվեցին աստիճանավորներ ու դատավորներ: Նախկին իշխանությունը վերափոխվեց բանակաթեմի:³³

Այսպիսով, կյուրապաղատության անկումով բարդացավ հայ և վրաց թագավորությունների վիճակը, քանի որ նորաստեղծ բանակաթեմը դարձավ նրանց վրա հարձակվելու հենակետ:

ТАЙК В 10-ом ВЕКЕ

___ Резюме ___

___ А. АКОПОВ ___

В первой половине X века в Тайке возникла кирапалатство во главе грузинских Багратидов. Кирапалат Ашот добивается того, что данную ему византийским императором номинальную власть он наполняет реальным содержанием. Тайкское кирапалатство достигла вершины своего могущества во время правления Давида Кирапалата (960-ые-1000гг.). Но с одной стороны противостояние между Давидом и первым королем объединенной Грузии Багратам 3-им, с другой стороны политика византийского императора Василия 2-ого привели к тому, что в 1000-ом г. Тайк отошел Византии, согласно завещанию Давида Кирапалата.

²⁷ Ա. Մ Ե ի թ ն ն յ ա ն, Չավախքը XIXդ. և XXդ. 1-ին քառորդին, Եր., 2003, էջ 50:

²⁸ ՀԺՊ, հ.3, էջ 110:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 111:

³⁰ Մ ա տ թ է ո ս ՈՒ Ռ հ ա յ է գ ի, նշվ. աշխ., էջ 38:

³¹ Պատմություն Արխատակեսայ Վարդապետի Լաստիվերտցոյ, էջ 3:

³² Մ ա տ թ է ո ս ՈՒ Ռ հ ա յ է գ ի, նշվ. աշխ., էջ 38:

³³ ՀԺՊ, հ.3, էջ 111: